

„Făcut din lemn și acoperit cu șindrila...”¹

Structuri de lemn în trecut și în prezent în arhitectura bisericească din ținutul Trei Scaune.

Dóra Danielisz

Introducere

Apresiasierea valorii clădirilor și obiectelor este în transformare continuă. Redescoperirea unor monumente necunoscute anterior, neexplorate sau considerate lipsite de valoare poate să îmbogățească viziunea noastră asupra epocilor trecute, sau chiar să o pună într-o lumină cu totul nouă. Printre altele, această idee a fost principiul de bază al cercetării noastre, din care a rezultat și prezentul studiu.

Cercetarea individuală a avut loc între 2015-2018, având ca scop relevarea și documentarea patrimoniului arhitectural bisericesc al vechiului comitat Trei Scaune, cuprinzând teritoriul dintotdeauna al Protopopiatelor Reformate Sepsi / zona Sfântu Gheorghe, Kézdi / zona Târgu Secuiesc, Orbai / zona Covasna și Erdővidék / Ținutul Pădurii, zona Baraolt. Prin studierea aprofundată a clădirilor, autorul se străduiește să îmbogățească cunoștințele despre arhitectura bisericilor reformate din Ardeal, mai precis din regiunea Trei Scaune, cu noi puncte de vedere științifice și de utilitate practică. Am decis să acordăm atenție deosebită mobilierului și structurilor de lemn, deoarece adesea acestea sunt părțile cel mai puțin cunoscute și înțelese ale clădirilor, deși stârnesc admirație profundă, chiar și în spectatorul laic.

Domeniul cercetat – și dezvoltat în continuare cu exemple din Trei Scaune – include atât elementele de lemn ale amenajării interioare a bisericilor (mobilier, em-pore), cât și structurile de delimitare spațială (tavane și bolți din lemn), precum și structuri de lemn mai dezvoltate (șarpante, clopotnițe) și un cerc mai restrâns, cel al bisericilor de lemn, cunoscute doar din surse arhivistice, sau pe baza unor fotografii de epocă.

Mobilierul și em-porele bisericilor

Mobilierul din interiorul bisericilor prezintă interes atât din punctul de vedere al tratării și decorării suprafețelor, cât și al structurii acestuia. Primul aspect este, de regulă,

bine documentat datorită cercetărilor de istoria artei sau etnografice, dar analiza structurală adeseori stârnește doar interesul restauratorilor, dulgherilor și arhitecților.

În regiunea cercetată și prezentată de noi, mare parte a mobilierului din biserici datează din secolele XVIII-XIX. Există exemple bine cunoscute: băncile și galeriile/em-porele bisericilor fortificate din Ilieni (1786) și Zăbala (1772/1896), sau mobilierul bisericii din Dobolii de Sus (1768/1773). Sunt însă în număr mare și piese necunoscute, printre altele amintim aici băncile și masa Domnului (cea de a doua jumătate a secolului al XVIII-lea?) din biserica din Mătișești, dulapul orgii (1823-24) din biserica din Mărtineni, coronamentul de odinioară al amvonului din biserica de la Biborțeni (1897), sau tâmplăriile, mobilierul și galeriile (1797) bisericii din Măgheruș.²

În afara grupului prezentat anterior, a cărui cercetare este relativ ușoară, merită atenție aparte acele obiecte nestudiate, necunoscute până astăzi, care – tocmai din cauza necunoașterii lor – sunt expuse la pericole. Este un fapt cunoscut, că podurile și pivnițele ascund obiecte vechi, respectiv în interiorul bisericilor adesea găsim structuri în poziții secundare sau piese de mobilier mai timpurii, reutilizate în cadrul unor structuri cu datare mult mai târzie. În această grupă se încadrează, printre altele, partea inferioară a unui coronament de amvon găsit în podul bisericii din Teliu (1763)³ (foto 1) și băncile (de la mijlocul secolului al XVIII-lea?) acoperite de repictări, ale bisericii reformate din Coșeni (foto 2). În ambele cazuri, aceste obiecte au fost relevate la fața locului, au fost notate observațiile aferente, documentându-se urmele aparente presupuse ale cromaticii și ale modelelor ornamentale originale.

Ar fi foarte importantă cercetarea din punctul de vedere al istoricului de artă și al restauratorului a operelor mai puțin cunoscute, respectiv înregistrarea, inventarierea cel puțin a principalelor tipuri mai cunoscute de astfel de

¹ Titlul se referă la o publicație editată în urma cercetărilor arhivistice ale lui János Herepei și Attila Szabó T., care este unul dintre cele mai complete cataloage ale construcțiilor de lemn din Secuime. Citatul provine din descrierea clopotniței reformate din Calnic. Herepei – Szabó T. 1939. p. 7.

² Datele comunicate pot fi identificate la fața locului, sau pot fi găsite în: Tombor 1968.

³ Coronamentul amvonului păstrat fragmentar a fost descoperit de autor în vara anului 2018, în podul bisericii din Teliu. Pe extradosul coronamentului a fost scris cu creionul data de 1880, însă de jur împrejur pe marginea acestuia se poate citi următorul text pictat: „Est Istenében | tsináltotta Mo | hai Szabbo Jáno | s Ur · A · 1763 ”. Tot aici s-au putut identifica culorile de odinioară, acestea fiind verde închis și deschis, respectiv roșu, maro, negru și alb.

structuri. Datorită multitudinii lor, acestea ar putea oferi o imagine mai precisă despre mobilierul bisericesc din secolele XVIII-XIX; am putea identifica specificități locale, sau fenomene generale, lucru care nu poate fi realizat prin cunoașterea și prezentarea cazurilor singulare. Datorită interesului deosebit al unor desenați care au activat în secolele XIX-XX ni se păstrează imortalizarea unor structuri de lemn, care au fost ulterior modificate, transformate sau chiar au dispărut; totodată desenele permit studierea, cercetarea obiectelor în lumina cunoștințelor actuale. În colecția Muzeului de Etnografie din Budapesta se găsesc astfel de desene reprezentând vestigii de pe teritoriul studiat, realizate de József Huszka, Pál Tichy, Gyula László și József Makoldy. Desenele realizate de Gyula László la Doboșeni exemplifică utilitatea documentărilor din totdeauna. În baza profilurii și a dimensiunilor din desenul cu banca preotului/”Scaunul lui Moise” se poate stabili că mobilierul desenat este identic cu cel păstrat și acum în biserică (foto 3).⁴ Piesa de mobilier liturgic, din punct de vedere stilistic, poate proveni de la mijlocul sau din cea de a doua jumătate a secolului al XVIII-lea. Astfel de mobilier cu detalii bogate s-a păstrat până astăzi, printre altele și în biserică reformată din Aita Seacă.

Legat de empoare/galerii – care sunt elemente spațiale caracteristice bisericilor protestante – trebuie să menționăm că cele din regiunea Trei Scaune formează un ansamblu unitar, relativ simplu din punct de vedere structural. Aparenta simplitate a acestora este contracarată de varietatea de abordare a parapetelor, care sunt înrudite cu tavanele casetate.⁵

Structurile de lemn ale galeriilor din biserici, în general, sunt orientate transversal și sunt sprijinite de unu-doi stâlpi. Majoritatea empoarelor sunt construcții simple, rezemate pe stâlpi din lemn, cu o structură principală combinată cu o structură de lonjeroane. Stâlpii, caracterizați în general de simetrie rotațională, au bază și capitel, și se sprijină pe grinzi de talpă situate sub nivelul pardoselii de scândură (foto 4) sau pe corpuri/elemente zidite. În cazul bisericii din Calnic stâlpii se rezemă pe zidul de fundație al unei biserici anterioare.⁶ În cazul galeriilor cu orgă este foarte important să fie asigurată capacitatea portantă necesară; în acest scop se înmulțește numărul lonjeroanelor sau se construiesc ori se suplimentează stâlpii zidiți. În asemenea cazuri orga este integrată în structura empoarei. Un caz aparte este empora în formă de „U” din biserică de la Herculan, care în trecut poate nu a fost un caz singular în comitat. Este remarcabilă nu doar prin forma care se desfășoară pe trei laturi ale navei, dar și prin modul de prelucrare a detaliilor. La Herculan pot fi văzute colțare

(foto 5) de susținere a galeriei, decorate cu creștături și incizii.

Tavane casetate și bolți de lemn

Tavanele casetate ale bisericilor reprezintă un domeniu preferat al cercetărilor. Ilona Tombor, în bine cunoscuta sa lucrare, enumeră 13 tavane din regiunea cercetată, a căror existență poate fi confirmată documentar sau prin însăși existența operelor.⁷ Pe baza protocoalelor vizitelor episcopale, respectiv releveelor in situ, această enumerare a fost completată de către autoare cu alte șapte tavane din secolele XIX-XX.⁸

Cele mai cunoscute tavane din regiunea Trei Scaune sunt cele de la Căpeni (1767/1794), Zăbala (1772), Saciova (1761), respectiv vechile tavanele de la Moacșa (1766) și Brateș (1762), care au calități cu adevărat remarcabile. Dispunem de puține informații despre autorii acestora, dar și mai puține despre structura sau fazele lor de realizare.⁹ Din punctul de vedere al istoriei structurilor, chiar operele amintite și bine cunoscute ar furniza cele mai utile informații. Exemplele de la Moacșa și Brateș sunt în gestiune muzeală, iar tavanele din Zăbala sau Saciova sunt vizibile și cercetabile dinspre podul bisericilor.

Legat de tavanul de la Brateș cu câțiva ani în urmă Ferenc Mihály și Enikő Szöcsné Gazda au editat un studiu comun, în care însumează cunoștințele dobândite până în acel moment și le completează cu date despre pictorii tâmplari din secolul al XVIII-lea din regiunea Trei Scaune, respectiv oferă o analiză detaliată a tavanului.¹⁰

Studierea mai aprofundată a structurilor poate avea loc cu ocazia relevării la fața locului, sau la intervențiile de restaurare. Legat de structura tavanului, la Saciova se poate constata, că panourile tavanului casetat sunt fixate direct pe corzile șarpantei, dimensiunile casetelor urmăresc distribuția corzilor. În cazul bisericii din Zăbala se poate observa că deasupra corului casetele constituie unități determinate/delimitate de distribuția corzilor din șarpantă (foto 6). O casetă se compune din trei scânduri alăturate, în câteva cazuri casetele sunt consolidate pe spate cu câte două baghete/șipci. Casetele sunt fixate pe grinzi de planșeu, care formează o structură independentă față de șarpantă și se situează sub nivelul acesteia. Grinzile de planșeu au fost agățate ulterior¹¹ de corzile șarpantei, prin tije filetate/șuruburi.

Se mai găsesc o serie de tavane ascunse sau de calitate mai modestă din secolele XVIII-XIX în regiunea Trei

⁴ Pe lângă vechiul Scaun a lui Moise (Nr. inv.: R1922) sunt cunoscute coronamentul amvonului (Nr. inv.: R1996), strana de odinioară denumită „Scaunul Nobililor” (Nr. inv.: R1649) și Masa Domnului (Nr. inv.: R1649). Obiectele au fost desenate de Gyula László în 1926.

⁵ Ilona Tombor amintește doar de două empoare din Trei Scaune: Ilieni (1786), Dobolii de Sus (1802). Tombor 1968. p. 130., 140.

⁶ Drept dovadă stă o fotografie publicată de către Zsigmond Lóránd Bördi și Lóránt László Méder, în studiul: Bördi – Méder 2009. p. 279.

⁷ Tavane care s-au păstrat până azi: la Zăbala, Saciova, Moacșa, Căpeni, Mărtineni, Dobolii de Sus, Brateș. Tavane de odinioară după Ilona Tombor: la Turia, Sâncraiu, Pădureni, Reci, Micloșoara, Comolău. Tombor 1968.

⁸ Tavanele casetate din: Mătișești, Ghidfalău, Angheluș, Ariușd, Herculean, Ilieni, Simeria.

⁹ Mai multe despre cele anterioare în: Mihály – Szöcsné Gazda 2012-2013.

¹⁰ Mihály – Szöcsné Gazda 2012-2013.

¹¹ În urma ideii lui Ferenc Mihály.

Scaune, în bisericile din: Zoltan (începutul secolului al XIX-lea?), Ariușd (sec. XVIII-XIX ?), Herculan (1792), Mătișești (1820) sau chiar Angheluș (în jurul de 1800) și Ghidfalău (sec XVIII-XIX?). Primele patru tavane sunt pictate, pe ultimele două nu sunt vizibile picturi decorative la prima vedere. Tavanul din corul bisericii din Ghidfalău, totuși pare interesant, deoarece privind de lângă orgă pot fi recunoscute pe casete picturi decorative revopsite ulterior; cu câțiva ani în urmă au fost descoperite în structura emporei fragmente pictate mai vechi, refolosite.¹² Casetele sunt decorate cu compoziții formate din patru flori sau din vrejuri, compuse pe o axă de simetrie. În biserica reformată din Turia de Sus se găsesc, asemenea celor din Ghidfalău, vechi panouri pictate înglobate în emporă.

Bolțile din lemn – în cazul în care sunt tencuite-văruite, sau poartă stucaturi – de regulă rămân neobservate de publicul neavizat, fiindcă în mod eronat par a fi bolți zidite. Însă nu este greu să le distingem, deoarece în cazul în care în orice punct al bolții creșterea este nulă sau negativă, atunci avem de a face cu o structură de lemn, deoarece structurile zidite fără armare nu sunt capabile să preia decât solicitare minimală la întindere. Un exemplu elocvent pentru bolțile din lemn îl găsim în biserica reformată din Malnaș (*foto 7*).

În general aceste structuri se compun din suprafețe arcurate, arcele fiind confecționate din scânduri și sunt fixate pe laturile corzilor. Laturile drepte ale scândurilor sunt tăiate cu fierăstrăul la forma dorită, apoi spre interior se poartă cu scânduri, peste care se bat șipci și se tencuiește.¹³

Cele mai incitante bolți de lemn din Trei Scaune pot fi nominalizate ca fiind structurile de la Leț (1877) și Păpăuți (1894). Ca rezolvare structurală, bolta de lemn din Leț este unicat pe teritoriul de astăzi al regiunii Trei Scaune (*foto 7*). Executantul acesteia, a ales o soluție frecvent utilizată în cazul șarpantelor baroce pentru susținerea sarcinilor unei bolții cilindrice cu deschidere mare. Scheletul structurii, independent de șarpantă, constă din șapte cadre/rame de lemn cu colțuri rigidizate, peste care – la jumătatea, respectiv la treimea ramelor – sunt așezate perpendicular grinzi îmbinate cu rama prin chertare. Peste grinzi, cu ajutorul unor butuci – prin utilizarea exclusivă a îmbinărilor dulgherești și a cuielor de lemn – sunt atârinate nervuri secundare, construcția cărora amintește de arcele din scânduri de tip De L'Orme, respectiv de alte tipuri de arce din scânduri, curbate și înădite, obișnuite în regiune (de ex.: arcul de triumf al bisericii reformate din Ghidfalău). Sistemul nervurilor secundare este podit la intrados cu scânduri dispuse în direcția axei longitudinale a navei, care odinioară a fost tencuit și ornat cu stucatură. Acest tip de imitație a unei bolți semicilindrice, care acoperă un spațiu dreptunghiular, denotă munca unui meșter local încusit în rezolvarea structurii.

Biserica din Păpăuți este unică în zonă și în privința planimetriei. Conform surselor de arhivă, biserica a fost construită pe baza proiectului elaborat de meșterul constructor Ferenc Szalay, care anterior a activat la Brașov lângă renumitul Ignác Alpár¹⁴ dar nu deținem informații precise, dacă și rezolvările structurale ale acoperișului pot fi atribuite concepției sale. Biserica de factură neogotică se compune din navă, cor și transept; pe trei laturi spațiul interior este articulat de o galerie susținută de console metalice din structuri de oțel. Spațiul bisericii este acoperit de cinci bolți în cruce, fiind cel mai frumos exemplu al arhitecturii în stil istoricist, din lemn al acestei epoci în regiunea Trei Scaune. Muchiile bolților sunt date de o structură masivă formată de un schelet din lemn, care se aseamănă cu structura anterior prezentată. Nervurile principale sunt rigidizate din direcție perpendiculară cu nervuri secundare, care poartă astereala de scândură și tencuiala. Însă bolta bisericii din Păpăuți nu este cu totul independentă de șarpantă. În fiecare dintre fermele principale, în locul corzii, pe ambele laturi, bolțile sunt „străpunse” de cioturi de grinzi cu capete ornate. Astfel, în funcție de sarcinile induse bolta este capabilă să preia o parte din forțele laterale ale șarpantei, în afara împingerilor laterale proprii. Această proprietate se datorează atât ingeniozității structurii, cât și alegerii materialelor utilizate (*foto 7*).

Șarpante istorice

„În general arhitectura de lemn din Transilvania de Est se caracterizează prin influența și mai redusă a artelor mari asupra ei, decât în partea vestică. Deci este de la sine înțeles, că aici se găsesc acele monumente, care sunt cel mai independente de efectele și stilurile istorice ale arhitecturii de piatră, însă cu atât mai mult țin de formele străvechi, de tipologia tradițională, păstrând în mare măsură specificul acestora.”¹⁵ Rândurile lui Ilona Balogh despre aspectul general al arhitecturii de lemn din Secuime, au fost confirmate cu ocazia cercetărilor la fața locului, cu toate că în Ardeal monumente de lemn medievale și din epoca modernă sunt prezente într-un număr din ce în ce mai scăzut. Mult pomenita arhitectură de lemn, deși foarte populară, este mult mai puțin cunoscută, decât de exemplu arhitectura zidită din aceeași epocă. Exemplul cel mai bun în acest sens este lipsa cunoștințelor noastre despre șarpantele istorice. Este salutar faptul că în ultimii ani au existat inițiative, care au încercat să amelioreze aceste lipsuri. Ca exemplu, în 2016 Boglárka Tóth și István Botár din partea Dendrolab Anno Domini, Miercurea Ciuc au efectuat cercetarea dendrocronologică a șarpantelor istorice și clopotnițelor din zona istorică Sepsî/Sfântu-Gheorghe, care nu conține doar stabilirea vârstei și date istorice aferente unor structuri, dar în ansamblu, din

¹² Comunicarea amabilă a lui Enikő Szöcsné Gazda.

¹³ Mai multe despre structurile de tip De L'Orme în: Krähling – Laczkovics 2006.

¹⁴ Arhiva Consiliului Directoral al Eparhiei Reformate din Ardeal (Cluj-Napoca), Nr. inv. XVIII. 4/1894 (sz. 242.).

¹⁵ Balogh 1935. p. 55.

lucrare rezultă o trecere în revistă a tipurilor de structuri de pe cuprinsul unui areal continuu.¹⁶

Pe teritoriul județului Covasna de astăzi șarpantele bisericilor și caselor de rugăciune reformate pot fi tratate de noi începând din secolul al XVI-lea, deoarece cea mai timpurie șarpantă datează din secolul amintit, și aceasta se află peste corul bisericii din Bodoc. În baza anului de debitare a materialului lemnos, această structură este datată în 1525;¹⁷ ea înfățișează caracteristicile șarpantelor contemporane: cuprinde mai multe niveluri, are îmbinări prin cuie de lemn și/sau teșire pe jumătatea secțiunii în formă de coadă de rândunică, rigidizările – mai cu seamă la stâlpi/popii – sunt făcute pe cele trei direcții spațiale, iar structura în ansamblu formează o unitate indivizibilă (*foto 8*).

Tot biserica din Bodoc este dată ca unicul exemplu pentru șarpantele păstrate din secolul al XVII-lea. Șarpanta deasupra navei datează din 1651,¹⁸ care în mod sigur a fost realizată pe parcursul renovării bisericii, finanțată de Miklós Mikó.¹⁹ Cu toate că această șarpantă este de factură medievală, totuși prezintă relații cu concepții structurale moderne. Deși poartă toate caracteristicile unei structuri medievale, totuși se poate observa separarea fermelor principale și secundare și apariția primară a structurii baroce cu arbaletrieri/scaun cu popii înclinați. Panta/inclinația acoperișului (în jur de 60 grade), respectiv stejarul ca material utilizat, denotă caracterul medieval al acestei structuri (*foto 8*).

Un grup de șarpante de aceeași vârstă și păstrate în număr mare, apare și în regiunea Trei Scaune la edificiile realizate – deloc surprinzător – în perioada imediat următoare declarării Edictului de Toleranță, respectiv după cutremurul din 1802. Șarpantele bisericilor din Bodoș (1788-1794), Etfalău (1802-1085) și Bită (1808) reprezintă câteva tipuri specifice.

În zona Baraolt/Ținutul Pădurii, biserica din Bodoș este exemplul caracteristic sfârșitului de secol XVIII, pentru modul în care se ridică o șarpantă peste bolți (*foto 9*). În acest caz, împingerile laterale ale șarpantei sunt preluate de structură prin elemente oblice, iar traversa superioară este rigidizată la colțuri, soluție practică încă din evul mediu. Biserica din Bită este un exemplu din epoca modernă, dar care poartă o serie de caracteristici ale structurilor anterioare (*foto 9*). În regiunea Trei Scaune nu este un caz unic structura construită dintr-un șir de ferme identice, fiecare fermă dispunând de căpriori, coardă, colțare și bară de agățare; cu excepția prezenței panelor de talpă și a planului înclinat al acoperișului la cele două capete, rigidizarea structurii în direcție longitudinală este foarte slabă sau lipsește cu desăvârșire. În unele cazuri distanța de rezemare a fermelor este mică, respectiv secțiunile ele-

mentelor sunt reduse – mai ales având în vedere risipa de material, specifică epocii baroce.

Biserica din Etfalău (*foto 9*) poate fi interpretată ca o variantă dezvoltată a exemplului din Bită, deoarece în mod univoc apar antretoaza, elementele scaunului cu popii înclinați, pana mediană cu secțiune trapezoidală, pe lângă toate celelalte caracteristici (colțar, bară de agățare, alcătuirea identică a fermelor), pe care le prezintă șarpanta de comparație.

Aceste două tipuri de șarpante din urmă și variațiile lor sunt soluțiile structurale cel mai des întâlnite la ansamblul bisericilor reformate din Trei Scaune, care nu pot fi încadrate în niciun tip „curat”, mai degrabă pot constitui exemple de sine stătătoare.

La mijlocul sec. al XIX-lea au apărut acele structuri, care se aflau în acord din ce în ce mai mult cu tendințele universale, și în care se reflectă o atitudine mai inginerască și un joc mai simplu, mai curat al forțelor. Lângă turnul medieval târziu al bisericii din Bicfalău, în 1836 s-a construit o navă nouă, a cărei șarpantă este un bun exemplu pentru structurile epocii istorismului, combinate cu dispozitive de tensionare-suspendare (*foto 10*). Proiectul de reconstruire a bisericii din Aita Medie din 1901, este lucrarea arhitectului Győző Gyárfás din Sfântu Gheorghe (*foto 11*). Acest exemplu este deosebit fiindcă, conține nu numai proiectul șarpantei pe scaune, care stă și astăzi, ci și desenul șarpantei anterioare – probabil de la sfârșitul secolului al XIX-lea – care se înrudește cu tipul de șarpantă de la Etfalău și Bită.

La Voinești se află o structură construită în 1931, care de fapt poate fi interpretată deja ca soluție contemporană. Din cauza existenței bolții, împingerile laterale ale șarpantei nu au fost contracarate de elemente introduse în planul situat deasupra panelor inferioare, ci a fost necesară introducerea unor bare metalice oblice de tensionare, care într-un fel se aseamănă cu soluțiile anterioare din lemn (*foto 10*).

Coifuri și clopotnițe

Asemenea șarpantelor, ar fi necesară trecerea în revistă a structurii coifurilor și stabilirea tipologiei acestora, dar lucrarea de față nu-și poate asuma această sarcină, parțial din cauza întinderii. Merită însă să ne referim la un fenomen unic în ținutului Trei Scaune. Datorită legăturilor geografice, economice și spirituale strânse cu Țara Bârsei, influența coifurilor caracteristice în special bisericilor evanghelice săsești, s-a extins și asupra bisericilor reformate învecinate din Trei Scaune.

De fapt astăzi doar biserica din Măgheruș – eventual cea din Chiuruș – păstrează formele „săsești” la coifuri, care în cazuri mai modeste se caracterizează prin introducerea unui corp cilindric la mijlocul coifului care putea fi utilizat ca loc de panoramă; forma coifurilor mai pretențioase este generată de alternanța în plan a pătratului și a octogonului. Se pare că, odinioară aceste forme au fost mai extinse pe teritoriile sudice ale ținutului Trei Scaune,

¹⁶ Tóth 2017.

¹⁷ Tóth 2017. pp.115-122.

¹⁸ Tóth 2017. pp.115-122.

¹⁹ În memoria renovării și a finanțatorului Miklós Mikó se păstrează o placă de piatră inscripționată, deasupra intrării vestice în biserică.

după cum atestă fotografia din 1911 a bisericii din Bicfalău păstrată la Muzeul Național Secuiesc (foto 12).²⁰

Forma coifului din poză este izbitor de asemănătoare cu forma coifului Bisericii Negre din Brașov. Coiful construit în 1786 a fost relevat de László Debreczeni; din caietele sale cu schițe, și noi putem cunoaște această structură cu exactitate (foto 13)²¹, care poate fi caracterizată de îmbinări prin teșire pe jumătatea secțiunii, în formă de coadă de rândunică, rigidizări în cruce de tipul crucii Sfântului Andrei, însă specificul este dat de modul de trecere de la planul pătrat la cel octogonal.

În afara coifurilor de factură săsească, celelalte turnuri de biserici din Trei Scaune au acoperișuri mai simple, excepție făcând puținele coifuri din epoca barocă, cu structură mai complexă. Anterior în Trei Scaune, ca de altfel în toată Transilvania, se găseau mult mai multe turnuri și clopotnițe din lemn. Expresia clopotniță în cazul de față nu se rezumă doar la exemplele clasice, lesne de identificat, ci printre altele și la clopotnițe integrate în șarpantă, respectiv structuri complexe din lemn care se înalță în interiorul turnurilor zidite din piatră sau cărămidă, ca parte a structurii de suport al clopotelor.

În zilele noastre pe teritoriul județului Covasna se mai găsesc doar trei clopotnițe din lemn situate lângă biserici reformate, cea mai cunoscută fiind cea din Calnic (foto 14).

După cum arată tendințele din anii anteriori, pe viitor numărul clopotnițelor va scădea. Odinioară în județ exista un număr de aproximativ cincizeci de clopotnițe atestate de fotografii de arhivă și de protocoalele vizitelor episcopale.²² Nu se cunoaște aspectul general și calitatea acestor structuri, dar din sursele păstrate putem concluziona, că în ținutul Trei Scaune turnurile de lemn erau caracterizate de acuratețea formelor și simplitatea structurilor, cu rigidizări simple în cruce, folosind îmbinări prin teșire și cep (foto 14).

Pe urmele bisericilor de lemn

Prezența bisericilor de lemn în ținutul Trei Scaune este nesemnificativă în zilele noastre, totuși memoria lor este importantă, deoarece fără acest tip de clădire nu se poate forma o imagine de ansamblu a arhitecturii bisericesti protestante din secolele XVII-XIX.

În baza protocoalelor de vizitare publicate ale Topopiatelor Reformate Sepsi/Sfântu Gheorghe și Orbai/Covasna²³ se cunosc cel puțin cinci sau șase localități unde anterior existau biserici de lemn: Budila, Voinești,

Sâncraiu, Păpăuți, Chichiș. Bisericile de lemn nu aveau un aspect unitar. Despre biserica din Budila s-au notat următoarele: „Comunitatea reformatorilor avea în centrul satului o biserică construită pe picioare din piatră, cu îmbinări de lemn, acoperită cu șindrilă. Peste prima ușă de intrare în biserică era turnul cu îmbinări asemănătoare”²⁴, pe când în 1759, biserica din Sâncraiu era „din lemn vechi, deteriorat”.²⁵ Despre vechea biserică din Fotoș se știe, că asemenea celei actuale stătea pe ogorul dintre cele două sate, cu turnul construit în 1795 „...peste zidire (toată din piatră) și între lemne s-a umplut cu cărămidă”²⁶. După cum se vede în Trei Scaune s-au folosit diverse tehnici de construire, de la pereți din bârne, până la structuri din cadre de lemn. Ultima biserică de lemn din Trei Scaune a fost demolată în 1930 la Voinești (foto 15).²⁷

Ca noroc, în anul precedent László Debreczeni, la comanda Comisiei de monumente istorice a Eparhiei Reformate din Ardeal a întocmit desenele de relevu ale bisericii.²⁸ Chiar dacă desenele au înregistrat cel mai detaliat turnul clopotniță aflat deasupra intrării principale, cu ajutorul fotografiilor și scrisorilor aflate în moștenirea desenatorului, putem forma o imagine mai amplă despre întreaga biserică. Data construirii este 1852,²⁹ structura clădirii era formată din pereți din bârne, cu neobișnuite închideri poligonale pe laturile scurte, la ambele capete ale navei.

Desigur, printr-un singur exemplu cunoscut nu se poate afirma că tot ansamblul de biserici de lemn din Trei Scaune a fost atât de excepțional, ca cel de la Voinești, dar oricum, atrage atenția asupra unui tip de clădire, care probabil, ascunde mult mai multe lucruri interesante în privința alcătuirii spațiale și structurale, decât ne-am așteptat. Însă răspunsul la această presupunere face parte dintre temele noastre de cercetare viitoare.

BIBLIOGRAFIE

- BALOGH I. (1935): Magyar fatornyok. Budapest, 1935.
BORDI ZS. L. – MÉDER L. L. (2009): A kálnoki református templom régészeti kutatásának rövid ismertetése. In: Acta Siculica, Székely Nemzeti Múzeum évkönyve, Sepsiszentgyörgy, pp. 261-282.
BUZOGÁNY D. (szerk.) (2005): A Sepsi Református Egyházmegye vizitációs jegyzőkönyvei (1728-1790), Kolozsvár.
CSÁKI Á. – SZŐCSNÉ GAZDA E. (2001): Az Orbai Református Egyházmegye vizitációs jegyzőkönyvei I. (1677-1752), Sepsiszentgyörgy.

²⁰ Muzeul Național Secuiesc (Sfântu Gheorghe), Colecția de fotografii, nr. inv.: JA10_041_2; biserică reformată din Bicfalău (carte poștală).

²¹ Arhiva Centrală de Colectare a Eparhiei Reformate din Ardeal (Cluj-Napoca), moștenirea lui László Debreczeni). Caiete cu schițe, 1937. p. 14.

²² Surse: Herepei – Szabó T. 1939., Csáki – Szőcsné Gazda 2001., Buzogány (red.) 2005., precum și colecțiile de fotografii ale Muzeului Național Secuiesc (Sfântu Gheorghe), și Muzeului Etnografic (Budapesta).

²³ Buzogány (szerk.) 2005., Csáki – Szőcsné Gazda 2001.

²⁴ Herepei – Szabó T. 1939. p. 6.

²⁵ Herepei – Szabó T. 1939. p. 8.

²⁶ Herepei – Szabó T. 1939. p. 7.

²⁷ Istoria bisericii de odinioară vezi la: Havadtóy 1933.

²⁸ Arhiva Centrală de Colectare a Eparhiei Reformate din Ardeal (Cluj-Napoca), moștenirea lui László Debreczeni. Caiete cu schițe, 1929. pp. 12-14.

²⁹ Havadtóy 1933. p. 7.

- HAVADTÓY S. (1933): A vajnafalvi templom építésének története (1930-32). Tipografia Szabó-Nyomda, Covasna.
- HEREPEI J. – SZABÓ T. A. (1939): Levéltári adatok fa-építészetünk történetéhez. I. Fatemplomok és haranglábak. In: Erdélyi Tudományos Füzetek. 107. sz., Dr. György Lajos (szerk.), Az E.M.E. Kiadása.
- KRÄHLING J. – LACZKOVICS J. (2006): De L'Orme rendszerű deszkaíves térlefedések Magyarország újkori templomépítészetében. In: Építés – Építészettudomány 34 (3-4), pp. 361-386.
- MIHÁLY, F. – SZÓCSNÉ GAZDA, E. (2012-2013): A barátosi református templom kazettás mennyezete. In: Acta Siculica, Székely Nemzeti Múzeum évkönyve, Sepsiszentgyörgy, pp. 625-644.
- TOMBOR, I. (1968): Magyarországi festett mennyezetek és rokonemlékek a XV.-XIX. századból. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- TÓTH, B. (2017): Történeti faszerkezetek kutatása Sepsi-szék templomaiban – Különös tekintettel a tetőszerkezetekre (Kovászna megye, Románia), Csíkszereda: <https://www.academia.edu/s/982d2fb2db/torteneti-faszerkezetek-kutatasa-sepsi-szek-templomaiban-kulonos-tekintettel-a-tetoszerkezetekre-kovaszna-megy-romania>; (25.02.2019).

Realizat cu sprijinul Noului Program National de Exce-lență, cod ÚNKP-18-3, al Ministerului Resurselor Umane din Ungaria.

EMBERI ERŐFORRÁSOK MINISZTERIUMA

Dóra Danielisz

Arhitect / doctorand PHD

Universitatea Tehnică și de Științe Economice din Bu-dapesta

Catedra de istoria arhitecturii și monumente istorice

H-1111 Budapest, Műgyetem rakpart 3. K. II. 82.

Telefon: +36-1-463-1330

LISTA FOTOGRAFIILOR

- Foto 1.* Detaliu de pe fostul coronament de amvonul al bisericii din Teliu, 1763 (desen realizat de au-tor, 2018).
- Foto 2.* Desen cu reconstituirea profilului unui capăt de bancă din biserica reformată din Coșeni, mij-

locul secolului al XVIII-lea (desen realizat de autor, 2015).

- Foto 3.* Banca preotului/Scaunul lui Moise de la Doboșeni în 1926 și în zilele noastre ((1) sursa: Co-lecția de desene al Muzeului Etnografic nr. inv.: R1922, desen de Gyula László; (2) fotografie de autor, 2017).
- Foto 4.* Grinzile de talpă ale stâlpilor galeriei vestice al bisericii din Dobolii de Sus (fotografie de autor, 2017).
- Foto 5.* Detaliu cu colțarul de susținere a emporei bi-sericii reformate din Herculian (fotografie de autor, 2017).
- Foto 6.* Extradosul tavanului casetat al corului biseri-cii reformate din Zăbala (fotografie de autor, 2017).
- Foto 7.* Bolți de lemn din trei Scaune: (1) Malnaș, (2) Leț, (3) Păpăuți (fotografii de autor: (1) 2015, (2) 2017, (3) 2017).
- Foto 8.* Șarpanta bisericii reformate din Bodoc (foto-grafie de autor 2015).
- Foto 9.* Șarpante caracteristice de la sfârșitul secolului al XVIII-lea, începutul secolului al XIX-lea.: (1) Bodoș, (2) Bită, (3) Etfalău (fotografii de autor: (1) 2017, (2) 2015, (3) 2015).
- Foto 10.* Șarpante caracteristice din secolele XIX-XX.: (1) Bicfalău, (2) Voinești (fotografiile autorului: (1) 2015, (2) 2017).
- Foto 11.* Proiectul de reconstruire a bisericii din Aita Medie din 1901 (fotografia autorului (2017), sursa: Arhiva Bisericii reformate din Aita Me-die, proiectat de Győző Gyárfás, 1901, Sfântu Gheorghe).
- Foto 12.* Biserica reformată din Bicfalău în 1911 și în zi-lele noastre (sursa: (1) Muzeul Național Secu-iesc (Sfântu Gheorghe), Colecția de fotografii, nr. inv.: JA10_041_2 – Biserica reformată din Bicfalău (carte poștală); (2) fotografia autoru-lui, 2015).
- Foto 13.* Desene cu structura coifului de la turnul bise-ricii din Bicfalău (sursa: Arhiva Centrală de Colectare a Eparhiei Reformate din Ardeal (Cluj-Napoca), moștenirea lui László Debreczeni). Caiete cu schițe, 1937. pp. 14.).
- Foto 14.* Clopotnițe reformate din trei Scaune: (1) Cal-nic, (2) Icafalău (fotografiile autorului, (1) 2015, (2) 2017).
- Foto 15.* Vechea biserică de lemn de la Voinești în 1929 (sursa: Arhiva Centrală de Colectare a Eparhiei Reformate din Ardeal (Cluj-Napoca), moșteni-rea lui László Debreczeni).

Traducere: Éva Dezső